

Pedagógia és politika

Pedagógia és politika kölcsönös összefüggése Platón nevelési elméletétől napjainkig minden kiemelkedő gondolkodót foglalkoztatott. Hisz nevelni annyit jelent, mint a gyermekből felnőtt embert formálni, az anyagi és szellemi javak termelőjét, aki ezt a lényegi funkcióját mindig egy meghatározott emberi közösségekben teljesíti. Tehát minden termelő egyén egyúttal állampolgár is, Arisztotelész kifejezésével élve: „politikus állat”. Különböző történelmi korokban azonban másmásképpen értelmezték termelő és politikai viszonyát. A politikust mint vezetőt, irányítót, szervezőt általában elvonatkoztatták a konkrét termelőtől, sőt szembeállították vele. A modern ipari társadalmak viszonyrendszere azonban újszerű követelményeket támaszt ezen a téren is. A termelőnek bizonyos körülmények között vezetővé kell válnia, a vezetés pedig feltételezi a termelés technikai-technológiai tényezőinek ismeretét.

Hogyan, milyen körülmények között hozható létre a termelés és a vezetés új típusú egysége, és milyen szerepe van ebben a pedagógiának? — ezek a kérdések alkotják Gramsci gondolatrendszerének (Antonio Gramsci: *Válaszút a pedagógiában*. Bp., 1979) egyik fő vonalát; megválaszolásuk a pedagógia és a politika viszonyának talán a legteljesebb kifejtését képviseli a marxista filozófiai szakirodalomban. Gramsci pedagógiai gondolkodása nem csupán az elmélet általános fejlődéstörténetének egyik szakasza, hanem napjainkban is aktuális és aktualizálható; szocialista viszonyaink közepette pedig éppenséggel kiaknázható egységes, filozófiai-politikailag megalapozott felfogás.

A hegemonia fogalma

1932-ben írt egyik levelében Gramsci tétélesen megfogalmazza: „a gyakorlat legmodernebb filozófiájának leglényegesebb vonása éppen a »hegemonia« történelmi-politikai felfogásában rejlik.” (42.) Gramsci a politikában (mint az uralom és vezetés gyakorlatában) kétféle magatartástípust határoz meg: a diktatórikust és a hegemonikust. Az erőszak és a kényszer alkalmazásában, a törvényhozási vagy állami és rendőri beavatkozásban megnyilvánuló diktatúrával szemben a hegemonia a „helyezés”, a „kulturális irányítás” mozzanatát tartalmazza. A hegemonikus jellegű uralom — vezetés, amely a vezetők és a tömegek „konszenzusán”, egyetértésen alapul, ezért politikai téren nyitást jelent a demokrácia irányába. A hegemonia gyakorlása ezért stratégiai jellegű megfontolásokat feltételez, amelyeket Gramsci Machiavelliről szóló jegyzeteiben így fogalmaz meg: „Hogyan lehet a leghatékonyabb módon vezetni (bizonyos célok érdekében), és hogyan lehet erre a vezetőket legjobban felkészíteni?”, más szóval: „hogyan ismerhető fel célszerűen a kisebb ellenállás vonala, hogy megnyerjük a vezetettek vagy kormányozottak engedelmességét.” (80—81.) E stratégiai célok megvalósítása kapcsán szükségszerűen felmerül a vezetők nevelésének kérdése mint pedagógiai probléma. A pedagógiai célrendszer itt egy tágabb, világnézeti megalapozott szociológiai felfogás elemeként fogalmazódik meg: „Azt akarjuk-e, hogy mindig legyenek kormányozók és kormányozottak, vagy pedig úgy akarjuk a feltételeket alakítani, hogy ne legyen szükség e megosztottságra? Tehát abból a premisszából indulunk-e ki, hogy az emberi nem öröktől fogva megosztott, vagy pedig abból, hogy a megosztottság bizonyos feltételek mellett kialakult történelmi tény?” (81.)

Gramsci a hegemoniaelv érvényesítésének perspektívájából módszertanilag szembefordul a polgári filozófiának minden olyan törekvésével, amely az emberiség társadalmi és politikai megosztottságát örök érvényűnek tekinti. De túllépi azoknak a dogmatikus marxistáknak a felfogását is, akik az emberi nem megosztottságát mint történelmi tényt pusztán a munkamegosztás termékének tekintve, „technikai szükségességként” kezelik, ezért a megosztottság felszámolását is pusztán műszaki-gazdasági kérdésként tételezik, s elhanyagolják lényeges politikai és kulturális vetületeit. A hegemonia vagy a „kulturális irányítás” gondolatának fontossága a gyakorlat filozófiájában éppen az ökonomizmus mechanisztikus és fatalista felfogásának módszertani túlhaladásában nyilvánul meg.

Gramsci felfogásában a „kulturális irányítás“, a „kulturális társadalmi egység“ megteremtésének gondolata kapcsolja össze a pedagógiai és politikai célkitűzéseket. Ebben a kölcsönhatásban a politika pedagógiává, a pedagógia politikává válik. Minden hegemonia jellegű viszony — írja Gramsci — „szükségképpen pedagógiai viszony“, ami azt jelenti, hogy a hegemonia gyakorlása, a vezetők és vezetettek közti konszenzus megteremtése feltételezi a tömegek műveltségi szintjének állandó emelését, a vezetők és vezetettek közti műveltségbeli különbségek eltörlését, vagyis együtt jár a kultúra demokratizmusával.

Mindezek alapján a pedagógia fogalmának körét Gramsci lényegesen kiszélesíti. Az egész társadalomban meglévő „általános pedagógiai, politikai viszony“ról beszél, a tanító és tanítvány közti kapcsolatokra épülő aktív viszonyról, amelynek keretében a szó legáltalánosabb értelmében „minden tanító egyben mindig tanuló is, és minden tanuló mindig tanító“. (39.) A pedagógiai viszonyoknak Gramsci egyetemes jelleget és politikai szabályozó funkciót tulajdonít, mert egyaránt fennáll egy szervezeten belül az elit és a tömegek, az értelmiség és a nem értelmiség, az irányítók és az irányítottak, a kormányzók és kormányozottak, a vezetők és vezetettek között, valamint nemzetközi síkon, világméretben is, „nemzetek és kontinensek civilizációjának bonyolult kapcsolatában“.

Az értelmiség

Elméleti munkássága folyamán Gramsci mindvégig megkülönböztetett figyelmet szentelt e kategória tanulmányozásának. Az értelmiség szerepének a kérdése, akárcsak a hegemonia fogalma, stratégiai jellegű probléma Gramsci számára, amely a diktatúra—hegemonia szembeállításakor válik igen fontos kérdéssé.

Gramsci elméletileg, a szocialista forradalom stratégiáját illetően a demokrácia felé hajlik, s a szocializmusra való átmenetet a hagyományos, kiforrott polgári demokrácia keretei között a munkásosztálynak a polgári társadalomban létrehozott hegemoniájaként képzei el. Ezért konkrétan és állandó jelleggel foglalkoztatja egy olyan új típusú értelmiség kinevelésének a gondolata, amely határozott szerepet vállal a munkásosztály hegemoniájának megteremtésében.

Gramsci is felteszi a korabeli polgári szociológiában gyakori kérdést: vajon az értelmiség önálló és független társadalmi csoport-e, vagy pedig minden társadalmi osztály és csoport rendelkezik a saját szakosított értelmiségével? E kérdésfeltevés mögött két értelmiségi kategória megkülönböztetése húzódik meg: a hagyományos (nem elkötelezett) és az organikus (elkötelezett) értelmiség elhatárolása. Minden értelmiségi csoport organikus értelmiségként jön létre. Ilyen értelemben az értelmiség nem osztály, hanem olyan szerves kategória, amelyet minden uralkodó és vezető osztály kialakított magának azért, hogy kiművelje osztálytudatát, és rákényszerítse akarát az alárendelt osztályokra (vagy elfogadtassa az akaratát a vezetett osztályokkal). Ugyanakkor az új társadalmi csoport mindig már létező értelmiségi kategóriákat talál, a „hagyományos értelmiséget“, amelyről úgy tűnik, hogy az uralkodó társadalmi csoporttól független, autonóm kategória. Valójában ez a függetlenségi állapot olyan illúzió („társadalmi utópia“), amelyet a hagyományos értelmiségi kategóriák „önértékelésében“ a kialakult „testületi szellem“ és „történelmi folytonosságuk“ érzékelése táplál.

Gramsci szerint az értelmiségi tevékenység a társadalmon belül betöltött sajátos funkció, amely a társadalom általános szervezésére és ezen belül a különböző tevékenységek szakosodására irányul. Így az értelmiség és a termelés világa közti viszony olyan közvetett viszony, amelyet a felépítmények összessége közvetít. Az értelmiségi szerepet betöltő csoportok tehát „a felépítmény funkcionáriusai“, s abból, hogy Gramsci tevékeny szerepet tulajdonít e csoportoknak a társadalom szervezésében, irányításában, a társadalmi alakulat belső meghatározottsági viszonyrendszerében a felépítmény aktív szerepének elméleti hangsúlyozása következik.

Gramsci szembeállítja az új értelmiség jellemzőit a hagyományos értelmiséggel. A történelem folyamán kialakultak olyan társadalmi csoportok, amelyek hagyományosan termeltek értelmiségiéket. Ilyenek a parasztság, a falusi kis- és középpolgárság, a városi kis- és középpolgárság stb. E társadalmi csoportok különbözőségében rejlenek az úgynevezett „humán“ és „szakmai“ értelmiségi csoportok elszakadásának társadalmi gyökerei is. Míg a falusi tömegek hagyományosan „humán“ értelmiséget termelnek, a városi középrétegek inkább a „szakmai“ értelmiségi csoportok soraiból gyarapítják. Ugyanakkor a parasztságra az jellemző, hogy nem termeli ki a saját „organikus“ értelmiségét, és nem asszimilálja a tradicionális értelmiség semmilyen rétegét, de nagyrészt soraiból emelkednek ki az önálló társadalmi „kaszttá“ szerveződő értelmiségi csoportok tagjai. Ez a magyarázata

annak, hogy évszázadokon át, bár a parasztság állandóan biztosítja az értelmiségi utánpótlás társadalmi alapját, ő maga egyetlen korban sem válik vezető osztállyá a társadalomban.

A „humán“ és „szakmai“ értelmiség különbségében a „klérus“ és a „laikus“ értelmiség szembenállása húzódik meg. A modern társadalomban is, ott, ahol a „klérus“ mint hagyományos értelmiségi kaszt tovább él, intézményesített munkamegosztás jön létre a kaszt és a laikus értelmiség között a fiatalság nevelésében. A kaszt végzi a fiatalok értelmi és erkölcsi nevelését, az általános humán műveltség elsajátíttatását és világnézeti megalapozását, a laikus értelmiségre tartozik a fiatalok oktatása az egyetemeken, a szakosítás és szakemberképzés.

Gramscit elsősorban az a kérdés foglalkoztatja, hogy milyennek kell lennie annak az új típusú értelmiségnek, amelyben a „humán“ és a „szakmai“ típus újból egyesül, és politikai tartalmat nyer. Az *értelmiség és a kultúra szervezése* című írásában ezt írja: „Az új értelmiség létformája nem állhat többé az ékeesszólásból, az érzelmek és szenvedélyek külsőséges és pillanatnyi ösztönzöjéből, hanem abból, hogy tevékenyen részt vesz a gyakorlati életben mint alkotó, szervező, »permanens meggyőző«, mert nem pusztán szónok — és felette áll az elvont matematikai szellemnek; a technika-munkától eljut a technika-tudományig és a történeti humánus szemléletig, amely nélkül az ember csak »szakember« marad, és nem válik »vezetővé« (szakember + politikus).“ (47—48.)

Gramsci értelmiségelméletében tehát a technikai és a humán műveltség újszerű összefüggésbe kerül. Az új értelmiségi típusnak az alapja a technikai képzés, de ebben az értelemben a „technikus“ fogalomköre tágabb jelentésű. Az értelmiség kérdése nem állhat meg a konkrét műszaki ismereteket elsajátító és alkalmazó szakbarbár technikus szintjén, hanem el kell vezetnie az illető tudomány fogalomrendszerének és módszertanának átfogó ismeretéhez, onnan pedig a tudomány és az emberi gyakorlat történetének megismerése által egy olyan humán műveltséghez, amely erkölcsi és magatartásbeli normákban materializálódó egységes világnézetben csúcsosodik ki. A technikai ismeretanyag tehát annyiban válik tényleges műveltséggé, amennyiben humanista magatartás elemeként humánus célok és érdekek szolgálatába állítódik, vagyis a humanizmus technikájává válik. A képésnek ezen a fokán az értelmiségi szervező-vezető funkciót betöltő politikussá minősül, aki a szakmai részproblémát képes mindig emberközpontú, átfogó koncepció elemeként szemlélni, vagyis a szakmát emberi érdekek szolgálatába állítani, a technikát humanizálni.

Gramsci szerint az új értelmiséget formáló alakulat a politikai párt, amely a polgári társadalom szintjén megvalósítja a konszenzust a vezető, uralmi-hatalmi csoportok és a vezetett alárendelt tömegek között. Ezért a politikai párt az egyes társadalmi csoportok értelmiségi kategóriái kialakításának sajátos módja. Olyan értelmiségeket nevel, akiknek feladata meggyőzni a tömegeket arról, hogy beleegyezésüket adják az irányításhoz és vezetéshez, tehát tevékenységük a hegemonia létrehozására irányul. Ugyanakkor a politikai pártban nem a közvetlen technika, hanem a filozófia és a politika terén termelődnek ki az értelmiségek, vagyis az előzetesen csak egyszakmailag képzett értelmiség itt érlelődhet kiforrott világnézettel rendelkező politikai vezetővé, egy meghatározott társadalmi csoport humánus érdekeit szolgáló organikus értelmiséggé.

Gramsci a világnézeti-filozófiai kérdésnek igen fontos szerepet tulajdonít. Kimutatja, hogy az immanens „filozófiák“ legnagyobb gyengesége éppen abban áll, hogy nem tudnak ideológiai egységet teremteni az „egyszerű“ emberek és az értelmiségek között, vagyis nem szerves jellegűek. Az organikus értelmiség nevelő tevékenységének eredményeként a filozófiának „kulturális mozgalommá“, „hitté“, „vallássá“ kell válnia a tömegek szintjén, vagyis kollektív erkölcsi-politikai magatartásformává. A gondolkodás szerves voltáról és megalapozott kultúráról csak akkor beszélhetünk — írja Gramsci *A történelmi materializmus és Benedetto Croce filozófiája* című művében —, „ha az értelmiség és az egyszerű emberek között kialakul ugyanaz az egység, amelynek lennie kell az elmélet és a gyakorlat között, azaz, ha az értelmiség szervesen a tömegek értelmisége lenne, tehát ha kidolgozná és összefüggésbe hozná azokat az elveket és problémákat, amelyek a tömegek gyakorlati tevékenysége során felmerülnek, alkotván így egyetlen kulturális és társadalmi blokkot“. (70.) Az elméletnek és a gyakorlatnak ezt az összhangját Gramsci felfogása szerint a gyakorlat filozófiája valósíthatja meg, mert ez az a filozófia, amely tényleges tömegalapra törekszik. Nem az a célja, hogy az egyszerű embereket a köznapi gondolkodás „primitív filozófiájának“ szintjén tartsa, hanem egy olyan „szellemi-erkölcsi blokk“ kialakítására törekszik, amely politikailag lehetővé teszi a tömegek és nemcsak néhány kisebb értelmiségi csoport szellemi fejlődését.

Az iskola

Gramscinak az értelmiség társadalmi-politikai funkciójáról megfogalmazott nézetei a nevelési-oktatási célok és intézmények tartalmára vonatkozó elképzelésekben konkretizálódnak. Gramsci az állam és az iskola között lényegi összefüggéseket tár fel. Általában megállapítja, hogy „minél kiterjedtebb az iskolai hálózat, és minél több »vertikális fokozata« van az iskolának, annál összetettebb az adott állam kulturális élete, civilizációja”. (48.) Gramsci az államnak új, hegemónikus funkciót tulajdonít, amely alapján az államot „nevelőként” kell felfognunk annyiban, amennyiben „a civilizáció új típusának vagy színvonalának a megteremtésére törekszik”. (87.) A pedagógiai célkitűzések meghatározásához Gramsci szembeállítja a „spontaneitást” és a „tudatosságot” mint a pedagógia történelmi fejlődése folyamán kialakult két ellentétes nevelési irányzatot, a tudatos beavatkozás mellett foglalva állást. Tágabb értelemben a spontaneitás és tudatosság problémája mind az állam, mind pedig a politikai párt szintjén felmerül. Pedagógiai szempontból tekintve az állam úgy jelenik meg, mint a felépítmény spontán fejlődési folyamatainak aktivizálója, a politikai párt pedig a tömegek, a polgári társadalom spontán törekvéseinek tudatosítója. Az állam és az iskola között így közvetlen összefüggés létezik: az iskola bizonyos szférákban ugyanazt teszi, amit az állam koncentráltan tesz az egész társadalomban. Az iskola és a tanító „molekulárisan” alakítja a társadalmat, meghatározott területen képviseli és gyakorolja a kényszer hatalmát, hozzájárulva a születő új nemzedékeknek az életre való felkészítéséhez. Ezért Gramsci az iskola kérdését technikai és egyben politikai problémának tekinti. Az iskola stratégiai szempontból olyan jelentős intézmény, amelynek elsődrendű szerepe van a munkásosztály hegemóniájának létrehozásában.

Az iskolának az a történelmileg konkrét típusa, amelyben az ifjúság oktatása és nevelése megvalósul, szervesen összefügg az illető korszaknak vagy társadalmi csoportnak a kultúráról alkotott elképzelésével. Gramsci 1916-ban az *Avanti* és az *Il Grido del Popolo* című lapokban írt több cikkében foglalkozik a kultúra kérdésével. Mindenekelőtt elveti a kultúra enciklopédikus tudásként való felfogását. „A kultúra egészen más dolog — írja Gramsci —, a magunk belső énjének megszervezése, fegyelme, saját személyünk birtokbavétele, olyan magasabb rendű öntudat megszerzése, amelynek révén az embernek sikerül megértenie a maga történelmi értékét, rendeltetését az életben, jogait és kötelességeit.” (98.) Példaként a francia felvilágosodás enciklopédistáit említi, akik számára a műveltség nem volt csupán „az intellektualizmus pedáns és száraz megnyilvánulása”, hanem „egy polgári szellemi internacionálé”, a legjobb előkészítése a nagy francia forradalomnak.

Gramsci ifjúkori élménye alapján is a human típusú iskolához vonzódik. Számára ez jelenti az eszményi iskolát, amely tág, átfogó, világnézetileg és módszertanilag megalapozott műveltséget nyújt az ifjúságnak. Felfogása szerint a human iskolának nem az a konkrét célja, hogy minden évben egy bizonyos mennyiségű „elegáns humanistát” bocsásson ki. A technikai és szakmai iskoláktól abban különbözik, hogy „érdekmentes” iskola, amelynek célja, bár konkrét, nem mechanikusan, hanem „eszmeiségében konkrét”. „Olyan fiatalokat akar felkészíteni — írja Gramsci —, akiknek eszük a helyén van, akik készek arra, hogy felfogják a valóság minden jelenségét, akik megszokták a bírálatot, az analízist és a szintézist; hozzászoktak ahhoz, hogy a tényekből jussanak el az általános fogalmakhoz, és az így szerzett általános fogalmakkal ítéljék meg az újabb tényeket.” (107.) Egyes tantárgyaknak, mint amilyen a latin és a görög nyelv, a human iskolákban betöltött oktató és nevelő szerepét külön kiemeli Gramsci, hangsúlyozva azt, hogy olyan szintetikus filozofikus tapasztalatot nyújtottak a történelemről, amelynek megszerzése a modern iskolákban csak azáltal lenne lehetséges, ha a klasszikus stúdiúmatok megfelelő funkciót betöltő tantárgyakkal helyettesítenék.

Gramsci erőteljesen bírálja korának polgári iskolarendszerét, amelynek szerkezeti felépítésében a társadalmi tagozódás tükröződik. Ez az iskolarendszer három iskolatípust foglal magában, s mindegyik egy társadalmi kategória képzésére szolgál: a szakmai iskolák a munkásság és parasztság számára, a középfokú technikai (nem manuális) szakiskolák a kispolgárság számára, a human iskolák pedig az uralkodó osztályok és értelmiségi csoportjaik számára léteznek. Ez a tagozódás egyszálalúvá teszi és privilegizált helyzetbe juttatja a human iskolát.

Gramsci az iskola és a kultúra demokratizálásáért harcol. Ezért a vezetők képzését szolgáló hagyományos human iskolával mint „oligarchikus” iskolával szembeállítja a demokratikusabban szervezett szakmai iskolát. De a szakmai iskolák is csak akkor telítődnek igazán demokratikus tartalommal, ha a segédmunkásból nem pusztán csak szakmunkást képeznek, vagyis ha nem csupán azt a célt

szorgálják, hogy még inkább megmerevítsék és kikristályosítsák a társadalmi határokat vezetőik és vezetettek között, hanem, ha csak „elvontan” is, de megteremtik a feltételeit annak, hogy a szakmunkások vezetőkké váljanak. Ilyen értelemben a modern társadalmakban a vezetők képzését nem lehet kizárólag a hagyományos humán iskolákban elvégezni, különösen a munkásosztály új típusú értelmiségi rétegének kialakítását nem. Ezt jelzik az oktatás és iskolaszervezés újabb tendenciái is, amelyek arra irányulnak, hogy az „érdekmentes”, „formatív” humán iskolatípusokat felszámolják. Minden gyakorlati tevékenység megteremti a maga szakiskoláját úgy, ahogy minden szellemi tevékenység létrehozza a maga kulturális köreit. A humán iskola nem megy tovább a műveltség alapjait képező történelmi szemlélet, az általános értelmi képességek és folyamatok kifejlesztésénél, az egységes világnépek kialakításánál. Ezzel szemben a korszerű politikai vezető típusának, a modern vagy komplex nemzeti társadalmak gyakorlati tevékenységei irányítására specializált személyzetnek az általános szakmai műveltség minimumával is rendelkeznie kell, amely politikai felkészültsége mellett szakmai tájékozottságot is biztosít szerepe betöltéséhez.

Az új típusú értelmiség effajta jellemzéséből adódik Gramscinak „az emberi nem kulturális egysége” gondolatához kapcsolódó pedagógiai eszménye: „a munka egységes iskolája”, amelyben létrejön a különböző irányú nevelési utak egysége. Ebben az iskolában a munka válik „immanens alapelvvé”, célja az oktatás és a munka összhangjának megteremtése, amelynek alapján egyaránt biztosíthatja a fiatalok számára valamilyen „vezetőképesség” és „termelőképesség” megszerzését. A jövőbeni generációknak ez az új típusú iskolája Gramsci szerint a szó tág értelmében vett humanisztikus iskola lesz, amely szellemi és gyakorlati alkotómunkára, öntevékenységre nevel. Falai között az emlékezésre alapozó skolasztikus oktatást az „alkotó korszak”, az „önálló független munka” váltja fel. Gramsci ezt az iskolát aktív és alkotó iskolának nevezi. Az aktív iskola tanító és tanítvány tevékeny együttműködésén alapul, az alkotó iskola pedig ennek betetőződése. A keretei között megvalósuló nevelés új alapelve: „új aktivizmus, egyidejűleg új konformizmus.” Ez azt jelenti, hogy a tanuló kutató-alkotó tevékenysége teljesen szabadon valósulhat meg, teret engedve az önálló, spontán erőfeszítéseknek is. Az új iskola tehát a szabadság és a szabadságra való nevelés iskolája, de ez nem jelent célszerűtlenül csapongó szabadosságot is. Ezért van szükség az új típusú konformizmusra. A spontán autonóm törekvések a tanító baráti, vezető, irányító tevékenységének eredményeként így összhangba kerülnek a társadalmi célokkal és elvárásokkal; a tanuló szabad, alkotó munkáját áthatja a társadalomba való megfelelő integrálódását lehetővé tevő tudatosság. Gramsci külön kiemeli azt, hogy ez az iskola nem a „felfedező és feltaláló” iskolája kell hogy legyen, nem az a célja, hogy a tanulók mindenképpen új igazságokat tárjanak fel, hanem az, hogy már megtörtént felfedezések útjainak újbóli bejárásával elsajátítsák az alkotás és kutatás technikáját, módszertani mechanizmusait, valamint a szakmai tájékozódásra vonatkozó organikus útmutatásokat.

Ez az egységes iskola „molekuláris” szinten olyan új kapcsolatokat teremthet a szellemi és ipari munka között, amelyek fokozatosan kiterjedhetnek majd az egész társadalmi életre.

Buday György: Zöld erdőbe, zöld mezőbe
(Szegedi Kis Kalendárium, 1934)